

مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، سال چهل و ششم، شماره پیاپی ۹۲،
بهار و تابستان ۱۳۹۳، ص ۱۳۰-۱۰۹

مسجد شاه مشهد و کتیبه‌های آن*

دکتر محمد حسن الهی زاده / استادیار دانشگاه بیرجند^۱

کبری محمد دوست لشکامی / دانش آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه بیرجند^۲

دکتر علی نجف زاده / استادیار دانشگاه بیرجند^۳

چکیده

مسجد از مهمترین بناهای مذهبی در معماری اسلامی است که نقش مهمی در حیات فرهنگی، اجتماعی و مذهبی مسلمانان دارد. از آنجا که مسجد، خانه خدا و محل راز و نیاز مسلمانان با خداوند است، حکمرانان مسلمان در تلاش بودند مساجد را احداث یا بازسازی کنند. آنان برای تزئین و زیبا سازی مادی و معنوی آن از هنرمندان و خطاطان بهره گرفتند و این گونه هنر خوش‌نویسی در قالب کتیبه‌های تزئینی در معماری مساجد و بناهای مذهبی با کارکرد زیبانشناختی و اعتقادی به کار گرفته شد. در دوره تیموری که به لحاظ معماری و هنر یکی از دوره‌های پررونق اسلامی است، در تزئین مساجد، از هنر خوشنویسی در استفاده زیادی شد. مسجد شاه یا امام از آثار دوره تیموری در مشهد است که در جنوب غربی مسجد گوهرشاد و در امتداد بازار زنجیر سابق قرار دارد. این مسجد، از جمله مساجد آرامگاهی دوران تیموری است که در فضای درونی و بیرونی آن مجموعاً ۲۱ کتیبه با بهره‌گیری از خطوط مختلف با مضامین گوناگون وجود دارد. هدف اصلی این پژوهش بررسی انواع خطوط و مضامین بکار رفته در این بنا است.

کلید واژه‌ها: دوره تیموری، مسجد شاه مشهد، معماری، کتیبه، خط.

* تاریخ وصول: ۱۳۹۳/۰۳/۰۱، تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۳/۱۱/۱۲

۱. Email: mhelahizade@birjand.ac.ir

۲. Email: k.mohammaddost@yahoo.com

۳. Email: najafsast@yahoo.com

مقدمه

تیموریان از اواخر سده هشتم هجری بر خراسان و ماوراءالنهر حکومت می‌کردند. به سبب علاقه و حمایت اعضای خاندان تیموری و مقامات عالی‌رتبه حکومتی به هنر، انواع شاخه‌های هنری مانند نقاشی، کتاب‌آرایی، تذهیب، معماری و موسیقی در این دوره به اوج شکوفایی خود رسید. هنر خوشنویسی نیز همواره مورد توجه تیموریان بود و در این زمینه می‌توان به علاقه‌مندی امیر بدرالدین وزیر تیمور، ابراهیم میرزا و بایسنقر میرزا نوادگان تیمور اشاره کرد که از خطاطان مشهور روزگار خود بودند.

در دوران تیموری، همانند دیگر دوران اسلامی خوشنویسی در معماری به صورت کتیبه-نویسی درآمده است و از آنجایی که تنها خط است که کلمات خدا را مستقیماً به نمایش در می‌آورد به همین سبب این هنر در کنار معماری به عالی‌ترین و شریف‌ترین هنرهای تجسمی اسلامی تبدیل شده است (مدد پور، ۱۴۲). از خصایص بارز و با اهمیت معماری اسلامی، وجود کتیبه‌ها در هر بنایی است. کتیبه‌های بناهای اسلامی اغلب بر روی سنگ، آجر، کاشی، گچ و چوب ساخته شده‌اند و مضمون آنها معمولاً اسما الهی، آیات قرآن، نام‌های مبارک حضرت رسول اکرم (ص) و ائمه اطهار، دعاها، مناجات، اشعار فارسی و عربی، شعارهای مذهبی، نام سفارش‌دهنده اثر، نام حاکم و سلطان وقت، نام سازنده اثر، نام کاتب و خطاط، تاریخ ساخت اثر، سخنان بزرگان و حکما، فرمان‌های پادشاهان، عهدنامه‌ها و پند و اندرز را شامل می‌شود (شایسته‌فر، ۶۶). بنابراین بررسی کتیبه‌ها از اهمیت خاصی برخوردار است، زیرا با مطالعه آنها می‌توان سیر تحول و تکامل خطوط، نقش و کارکرد بنا، حوادث تاریخی و نگرش‌ها و بینش‌ها را دریافت کرد.

مسجد که از مهمترین بناهای مذهبی در معماری اسلامی به‌شمار می‌رود همواره عالی‌ترین نمونه‌های کتیبه‌نگاری را در خود داشته است تا آدمی با مشاهده و مواجهه آنها از کثرت‌بینی و کثرت‌اندیشی به وحدت رهنمون شود و با دقت و یقین بیشتری به خداوند بیانده‌شود. مسجد شاه مشهد از ابنیه دوره تیموری، دارای کتیبه‌هایی با خط ثلث، کوفی و نستعلیق است و در این مقاله تلاش می‌شود پس از طرح سؤالی درباره ماهیت و سازنده این بنا با توجه به منابع موجود به بررسی کتیبه‌های آن از لحاظ خط‌شناسی، مضمون، موقعیت کتیبه در بنا و زیبایی‌شناسی پرداخته‌شود تا شناخت کامل‌تری از ماهیت واقعی این بنا به دست آید.

مسجد شاه

این مسجد، بنایی مربع شکل با گنبد کروی (پیازی شکل) است. ایوانی در وسط و دو غرفه در هر یک از دو طرف ایوان و مناره - در طرفین غرفه‌ها - قرار دارد. مشابه‌ترین بنا به آن، مسجد مظفریه تبریز (مسجد کبود) است که در سال ۸۷۰ ق. ساخته شده است.

در مورد بانی این بنا در میان محققین اختلاف نظر است، چنان‌که در بعضی منابع تاریخ بنای آن را به نادرست سال ۵۰۵ ق. می‌رسانند و بانی آن را خواجه نظام الملک طوسی می‌دانند و می‌نویسند که این مسجد همان جامع نوغان می‌باشد که در زمان سلطان سنجر سلجوقی بنا شده است (قصایان، ۲۳۳). اعتمادالسلطنه در مطلع الشمس آورده است: «گویند از بناهای اوزبکیه است و معلوم می‌شود که ابتدا بنایی با وسعت بوده و حالا فضای درستی و عمارت زیادی ندارد» (اعتمادالسلطنه، ۵۳۲). بیت^۱ نیز در سفرنامه خود درباره این بنا نوشته است: «صنیع الدوله در بررسی مساجد و مدارس قدیمه موجود در مشهد، از مسجد شاه نام برده و گوید که نوشته‌ای در این مسجد هست که تاریخ آن ۱۴۵۱ میلادی است. این بنا که به آن مسجد ازبکیه نیز می‌گویند در طول دوره‌ای که ازبک‌ها مشهد را در اختیار خود داشتند به فرمان امیر ملکشاه ساخته شد و به آن مسجد سنی‌ها نیز اطلاق می‌شود. می‌گویند که جهت قبله در این مسجد درست تعیین نشده و بنابراین محراب نیز در محل دقیق خود ساخته نشده است» (بیت، ۳۰۳). بعضی دیگر از محققین این بنا را همان مسجد سنی‌های مشهد می‌دانند که به فرمان امیر ملک شاه در رجب ۸۵۵ ق. در محل یک مقبره قبلی که سرداب‌های آن هنوز باقی است، بنا شده است (پوگاچنکووا، ۲۲۰). همچنین برخی محققین همانند مولوی و سیدی، امیرملک‌شاه را همان امیرغیاث‌الدین شاه‌ملک تیموری معرفی می‌کنند که در سال ۸۲۹ ق. در خوارزم وفات یافت و با استناد به وجود سرداب، وجود برخی کتیبه‌ها، فقدان محراب و همچنین محتوای کتاب حبیب‌السیر این بنا را آرامگاه امیرغیاث‌الدین ملک‌شاه می‌دانند (مولوی، ۹۲-۷۵). مولوی برای صدق گفتارش عین عبارت خواندمیر را آورده است و هنگامی که به نام غیاث‌الدین شاه-ملک می‌رسد آن را غیاث‌الدین ملک‌شاه بیان می‌کند درحالی‌که در حبیب‌السیر آمده است: «... امیرکبیر ستوده خصال غیاث‌الدین شاه‌ملک در ملک خوارزم وفات یافت. او به عظیم شأن و علو مکان و وفور اعتبار و کمال اقتدار از سایر امراء امیر تیمور گورکان و ارکان دولت شاهرخ

^۱ .Yate.

سلطان ممتاز و مستثنی بود و پیوسته در تربیت و رعایت اهالی علم و فضیلت و اشاعه خیرات و افاضه مبرآت، اهتمام تمام می نمود و در اطراف دیار خراسان و ماوراءالنهر و خوارزم، بقاع خیر و ابواب البرّ مانند مدارس و خوانق و مساجد و اربطه و حیاض تعمیر کرده، یادگار گذاشت» (خواندمیر، ۳/ ۶۱۳). همچنین در جای دیگر می نویسد: «مدفن امیرشاه ملک، مشهد - مقدسه است و در جوار مزار فیاض الانوار امام بزرگوار ابوالحسن علی بن [موسی] الرضا سلام - الله علیهما...» (همو، ۳/ ۶۱۴). همان طور که مشاهده می شود در حبیب السیر نامی از ملک شاه نیامده است، همچنین در دیگر منابع تاریخی مانند *زبده التواریخ* و *مجمعل فصیحی*، امیر مشهور تیمور را با نام امیر شاه ملک ثبت کرده اند؛ بنابراین نمی توان به آن استناد کرد. البته مولوی و سیدی، ملک شاه را صورت مقلوب (برعکس) شاه ملک می دانند؛ از این رو آن را سازنده بنا و شخص اصلی مدفون در این بنا معرفی می کنند (مولوی، همان؛ سیدی، ۱۳۰). این نظر که ملک شاه همان صورت مقلوب شاه ملک است، به آسانی قابل پذیرش نیست، یعنی شکل مقلوب تنها جابجایی دو کلمه در نگارش نیست بلکه می تواند هویت دو شخصیت مجزا را نشان دهد. به عنوان نمونه در منابع تاریخی عبارت «خواجه یوسف» درباره امیر تیمور و «یوسف خواجه» درباره امیر شاهرخ به کار رفته است (خواندمیر، ۳/ ۵۵۹، ۴۱۹؛ واله اصفهانی قزوینی، ۴۷۸، ۴۵۶).

این که چه کسی یا کسانی در سرداب های این بنا آرمیده اند و این که چه کسی دستور احداث این بنا را داده دو مقوله مجزا است. احتمال این که امیرغیاث الدین شاه ملک در یکی از سرداب ها دفن شده باشد، وجود دارد، ولی نمی توان گفت که بانی بنا بوده است، زیرا فردی که به دیار باقی شتافته آن هم با فاصله زمانی ۲۶ سال نمی تواند بانی این مکان باشد. مگر اینکه کتیبه را بعد به نام وی نوشته باشند.

با توجه به کتیبه تاریخی در ورودی ایوان، این بنا به فرمان امیر ملک شاه در سال ۸۵۵ ق. احداث شده است و از آنجایی که در این زمان ابوالقاسم بابر بر خراسان حکومت می کرد، امیر ملک شاه احتمالاً یکی از امیران او بوده که در سال ۸۵۵ ق. در قید حیات بوده است. همچنین با توجه به کتیبه مدخل ورودی که بعد از نام امیر ملک شاه عبارت «عرج الله معارج دولته»^۲ آمده است، کتیبه شرح حال فردی در قید حیات را بازگو می کند. بنابراین نمی

۲. خداوند بر مدارج دولتش بیفزاید.

توان قبول کرد که بانی این بنا امیر شاه‌ملک بوده که بعد از وفاتش توسط خانواده‌اش در این مکان دفن شده‌است بلکه امیر ملک‌شاه کسی است که در زمان ساخت بنا هنوز زنده بوده است. معمار این بنا با استناد به کتیبه سردر ورودی، احمدبن شمس‌الدین محمد تبریزی بوده که معمار مسجد کبود تبریز نیز بوده‌است (کونل، ۱۱۳؛ ویلبر، ۴۶۹). علاوه بر این مولوی و سیدی معمار بنای مسجد واقع در تایباد در نزدیکی قبر زین‌الدین ابوبکر تایبادی را که از بناهای زمان شاهرخ تیموری است، همین معمار می‌دانند (مولوی، همان؛ سیدی، ۱۲۳). شیلا بلر^۳ نیز بر اساس کتیبه کاشی‌کاری شده مسجد سبز در بورسه که نام معمار تبریزی به‌عنوان معمار آن بنا نوشته شده‌است بیان می‌کند که معمار مسجد امام در مشهد همان کسی است که طرح و نقشه مسجد کبود را طراحی کرده و با معماری و طراحی مسجد سبز در بورسه آشنایی و ارتباط داشته‌است (بلر، ۷۹).

با توجه به سرداب‌ها و کتیبه‌های مسجدشاه می‌توان گفت که این بنا همانند مسجدکبود، حظیره عبدالله انصاری، مسجد شاه زنده در سمرقند و آرامگاه گوهرشاد در کوشان از مساجد آرامگاهی چسبیده به آرامگاه است (پوگاچنکووا، ۷۵). حال این سوال در ذهن برانگیخته می‌شود امیر ملک‌شاه کیست؟ ویلبر احتمال می‌دهد که امیر ملک‌شاه همان نظام‌الدین ملک‌شاه یحیی سیستانی است که سمرقندی ضمن وقایع سال ۸۶۴ق از او نام برده‌است (ویلبر، ۴۶۹). در مطلع سعدین و مجمع بحرین آمده‌است: «و درین ولا، آفتاب عنایت آن حضرت سایه مرحمت بر فرق روزگار شهریار کامکار نظام‌الدوله والدین ملک‌شاه یحیی سیستانی منبسط ساخته نظر تربیت و عاطفت شامل حال او گردانید و تمام ولایت سیستان را به رسم سیورغال نامزد او فرمود...» (سمرقندی، ۲/ ۸۷۴). ملک یحیی فرزند ملک شمس‌الدین در سال ۸۲۲ق چشم به جهان گشود. هنگامی که ابوسعید به سلطنت رسید ملک یحیی را به هرات فراخواند «پس از ایامی همشیره خود بحباله نکاح ملک یحیی درآورد و بعد از یک سال ملک را به آئین سیستان فرستاد که جهانیان به مشاهده اعطاف و الطافش، انگشت تحیر بدنندگان گرفته زبان به تحسین گشودند... مرضی بر ذات شریف و عنصر لطیف ملک طاری شده بتاریخ شهر شعبان سنه خمس و ثمانمائه جهان فانی را بدرود کرده عازم ریاض جاودانی شد، مدت شصت و سه سال عمر یافت و مدت چهل و سه سال حکومت نمود» (ملک‌شاه‌حسین، ۱۲۸). در تعلیقات

احیاءالملوک در مورد سال وفات ملک یحیی آمده است: «سنه خمس و ثمانمائنه [۸۰۵] که سال فوت ملک نظام‌الدین یحیی است صحیح نیست چه ملک محمد پسر او در رمضان ۸۶۴ق و ملک سلطان محمود پسر دیگر او در ربیع‌الاول ۸۶۶ق. متولد شده است. ممکن است مرگ او در شعبان سال ۸۵۶ق (۸۶۵) یعنی کمتر از نه ماه از تولد پسر دومش بوده باشد و اگر دادن بلوک شبانکاره و ایچ و یزد و شهر بابک به او به امر حسین بیک ترکمان (۸۵۷-۸۸۳ق) در سنه ۸۷۳ق صحیح باشد، احتمال دارد که تا سال ۸۷۵ق یا موخر بر آن نیز در قید حیات بوده باشد» (همو، ۵۳۷). به نظر می‌رسد این احتمال که ملک یحیی بانی این مکان باشد ضعیف است، زیرا در کتیبه سردر ورودی هیچ اشاره‌ای به نام یحیی یا سیستانی که هویت این امیر معروف سیستان است، نشده است. احتمالاً امیر ملک‌شاه از امیران مشهور زمانش نبوده تا مورد توجه مورخان قرار گیرد. با توجه به تاکید اسلام به ساخت بناهای عام‌المنفعه برای او نیز همانند دیگر هم‌عصرانش، در احداث بنا جنبه معنوی آن مهمتر بوده است تا جنبه مادی آن و به دنبال شهرت و مقام نبوده است.

در مورد نام این بنا می‌توان گفت عنوان شاه از نام بانی تیموری آن (ملک‌شاه) گرفته شده و یا به خاطر قرار گرفتن حمام شاه (از بناهای دوره صفویه) در مجاورت آن ناشی شده است (ویلبر، ۴۶۷). این بنا که اکنون به مسجد هفتاد و دوتن نیز معروف است از سال ۱۳۴۷ش مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته است. با این وجود مقداری از کتیبه‌ها و کاشی‌های آن ریخته و نیاز به حفاظت و مرمت بیشتری دارد.

کتیبه‌های مسجد شاه

در جهان اسلام خوشنویسی به سبب ثبت کلام وحی مهمترین جایگاه را در میان هنرها داشته- است. جایگاه آن را در معماری اسلامی می‌توان به‌عنوان عنصری تزئینی برای یکدست کردن انواع گوناگون بناها مشخص کرد که بر سطوح تمامی بناهای اسلامی کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی و غیر مذهبی می‌توان مشاهده کرد (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۹۰).

در میان تزئینات دوره تیموری استفاده از کتیبه‌ها نسبت به بقیه متداول‌تر است که با روش- های تزئینی گوناگونی می‌توان آنها را مشاهده کرد. همچنین در مواقعی که هیچ مضمون تزئینی وجود ندارد کتیبه‌ها به تنهایی نمایان می‌شوند (اوکین، ۱۵۳).

مسجد شاه مشهد دارای گنبد کروی- پیازی، یک ایوان، دو غرفه در دو طرف ایوان و دو مناره در طرفین غرفات است. طول کل این بنا سی‌وسه متر و چهل سانتیمتر و پهنای آن بیست متر است که مساحت زیربنای آن ششصد و شصت متر مربع می‌باشد. دهنه ایوان به پهنای چهار متر و نود و پنج سانتی‌متر و ارتفاع سردر ایوان نه متر و چهل سانتی‌متر است، ارتفاع گنبد نیز هفده متر و چهل سانتی‌متر می‌باشد.

کتیبه‌های این بنا با در نظر گرفتن دوره ساخت آن (تیموری) از چند جهت قابل بحث است؛ یکی از لحاظ خط‌شناسی و زیبایی‌شناسی و دیگر از لحاظ مضمون و موقعیت کتیبه.

کتیبه‌های مناره‌های مسجد

مناره‌های دوره تیموری را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد که عبارتند از: ۱- مناره‌های قطور و کوتاه با فانوسی در بالا که در کنار « ایوان مقصوره » مساجد شاهی، سر در ورودی مساجد، آرامگاه‌ها و کاخ‌ها احداث می‌شدند. ۲- مناره‌های باریک و کشیده با دو یا سه استوانه که مانند تیری به سوی آسمان نشانه‌گیری شده‌اند و بر روی نمای اصلی یا در چهار گوشه مساجد بزرگ و مدرسه‌ها بنا می‌شدند. ۳- مناره‌های تنومند که نوعی برج مدور با گنبدخانه در راس است و ارتفاع آن چندان بیشتر از ارتفاع نمای مدرسه یا کاروانسرا نیست. مناره‌های مسجد شاه از نوع دوم و همانند مناره‌های مدرسه الغیبیگ در سمرقند، مصلا و مدرسه گوهرشاد، مدرسه سلطان حسین بایقرا در هرات است (پوگاچنکووا، ۸۰). با توجه به شکل ظاهری مناره‌ها اگر فرضیه مولوی را که معتقد است این مناره‌ها در دوره موخرتر احداث شده‌اند، باور کنیم باز به

این نتیجه می‌رسیم که از این مکان برای برگزاری نماز استفاده می‌کردند، به همین جهت تصمیم گرفتند برای آن مناره احداث کنند. به عبارت دیگر از گنبدخانه‌هایی که در هر طرف بنا قرار دارد به عنوان مکانی برای عبادت مورد استفاده قرار می‌گرفت، از این‌رو در دوره‌های بعد برای آن مناره ساختند. با این وجود بین تزئینات مناره‌ها با دیگر بخش‌های بنا هماهنگی وجود دارد. برای نمونه می‌توان به نمای مناره‌ها و گریو اشاره کرد که با مُعَرَّق‌های آجر و کاشی پوشیده شده‌اند.

مناره‌های مسجد شاه روی پایه چندبری (چندضلعی) قرار دارد و همانند بقیه نمای بنا با سنگ سیاه پوشانده شده‌است. بر روی این مناره‌ها بزرگترین کتیبه کاشی معرق بر قاب‌بند‌های تزئینی نیمه‌مدور در بالای ته‌ستون‌ها قرار دارد که بخش بالایی آن به خط کوفی مُورَّق^۴ به رنگ کهربایی است درحالی‌که در قسمت پایینی آن آیه ۳۳ سوره‌ی فصَلت^۵ به خط ثلث^۶ سفید رنگ بر زمینه لاجوردی دیده می‌شود (تصویر ۱) که مضمون آن دعوت به طرف خداوند است. این کتیبه شبیه کتیبه سردر ورودی ایوان که به نام بانی و تاریخ ساخت بنا اشاره دارد، می‌باشد. در داخل قاب‌بندی تزئینی کتیبه قرآنی، عبارت «الله‌اکبر»^۷ با خط کوفی بنایی^۷ به رنگ کهربایی نقش بسته‌است. همچنین در بالای این کتیبه، قاب بندی‌های تزئینی دیگری به صورت ترنج شامل حدیث‌هایی^۸ از رسول اکرم (ص) به خط ثلث سفید رنگ بر زمینه لاجوردی نگاشته شده که در میان آنها قاب‌بندی تزئینی کوچکتر با عبارت «سبحان‌الله» و «الحمد‌الله» را در بر گرفته قرار دارد (تصویر ۲).

۴. کوفی برگ دار (مورَّق) : حروف این نوع خط به خصوص الف و لام در انتهای فوقانی غالباً به برگ‌های تزئینی یا اسلیمی منتهی می‌گردد (گرومن، ۹، زم‌رشیدی، ۱۳۷۴: ۸۳).

۵. و من أحسن قولاً ممن دعا إلى الله و غول صالحاً و قال أئني من المسلمین.

۶. خط ثلث برگرفته از سبکی به نام خط جلیل (جلی) است که آن نیز برگرفته از خط کوفی است (بهرام‌زاده، ۵۵). این خط توسط ابن مقلا، واضع اقلام ششگانه (ثلث، نسخ، محقق، ریحان، توفیق و رفاع) در قرن چهارم هجری به وجود آمد (منشی قمی، ۱۶). در این خط دو دانگ دور و چهار دانگ سطح است و چون ارتفاع الف آن به ۷ نقطه می‌رسد در مقایسه با سایر خطوط، خطی مرتفع است و به همین سبب هنگام مشاهده از کتیبه‌ها احساس شکوه و بزرگی و قدرت در بیننده ایجاد می‌شود، زیرا این خط به کمک سایر عناصر معماری توانسته ضمن ایجاد هماهنگی و توازن، دیدگان را متوجه آسمان بیکران و خالق یگانه نماید (بهرام‌زاده، ۵۶). به خط ثلث «ام‌الخطوط» نیز گفته شده؛ زیرا این خط دارای اشکال متعددی برای یک حرف است و این خطاط است که باید مناسب‌ترین نوع را انتخاب و کتابت نماید (فضائلی، ۲۶۳).

۷. خط بنایی با ترکیب پاره‌ای از مصالح مانند آجر و کاشی پدید می‌آید و به طور معمول کلمه‌هایی مانند «الله، محمد و علی» را به نمایش می‌گذارد که بیشتر در نمای دیوارها و کاسه گنبدها به کار می‌رفت (شمس، ۷۲).

۸. قال النبی (ص): و تسلم المؤمنون أطول أعناقاً یوم القیامة. قال النبی (ص): إذا سئعتم المؤمنین فقولوا مثل ما یقول. قال النبی (ص): من أذن سبیح سنیناً فحسباً کثیراً له برات من النار.

تصویر ۲: قسمتی از کتیبه‌های مناره

تصویر ۱: کتیبه بالای پایه مناره

در بالای این افریز نیز اسماء الهی به خط ثلث سفید در داخل ترنج‌ها که برخی از آنها به صورت جفت‌جفت در اندازه‌های گوناگون نقش بسته‌اند، به چشم می‌خورند که می‌توان به «یا محیی یا ممیت» «یا صمد یا قادر»، «یا ناصر یا والی» و «یا رشید یا صبور» اشاره کرد (تصویر ۳). نمونه این ترنج‌ها در مناره‌های مسجد گوهرشاد نیز به کار رفته است.

تصویر ۳: کتیبه اسماء الهی مناره

مناره سمت چپ مسجد قدری منحرف شده و انتهای آن ریخته است ولی مناره سمت راست که سالم‌تر است در بالای آن با خط کوفی بنایی سیاه بر زمینه فیروزه‌ای چهار بار کلمه «محمد» تکرار شده است.

تصویر ۴: مناره سمت راست

تصویر ۵: مناره سمت چپ

کتیبه‌ها جدای از زیبایی تزئین، بیانگر ایمان و عقیده زمان خود هستند که همگام با هنر خط، کاشی‌کاری، آجرکاری و... درآمیخته می‌شوند و فضایی ملکوتی و معنوی به وجود می‌-

آورند که رجوع به عالم توحید دارد. در این مناره‌ها نیز هنرمند، اسماء الهی را در کنار توجه و اهمیت به نماز و اذان آورده‌است تا با پخش کلام خدا به صورت اذان یا صوت قرآن برای فراخواندن مومنان به سوی توحید یک نوع ارتباط و هماهنگی بین خط و مناره‌ها به وجود آورد، زیرا در معماری اسلامی، مناره‌ها نماد صعود به ملکوت آسمان‌هاست که موذن در آن بانگ بزرگی و وحدانیت خداوند و حقانیت رسول و اولیای او را در میانه زمین و آسمان طنین‌انداز می‌کند (احمدی ملکی، ۱۱) تا به‌عنوان راهنمایان و راهبران تداوم طریق توحید و وصال به معبود باشند (نجفی، ۶۶).

کتیبه‌های ایوان مسجد

ایوان ورودی مسجد شاه دارای طاق گهواره‌ای است که پهلوها، پشت و جدار مدخل اصلی آن با کاشی معرق و نقوش هندسی تزئین شده‌است. مدخل ورودی ایوان دارای کتیبه‌هایی بسیار زیبا از نظر ترکیب خط و نقش است. در پیشانی این ایوان، کتیبه‌ای به خط ثلث سفید بر کاشی معرق شامل آیه ۱۴۴ سوره بقره^۹ با مضمون نماز و قبله (شاکری، ۱/۱۰۳) نقش بسته بود که متأسفانه امروزه اثری از آن نیست. خانیکوف^{۱۰} برای کتیبه بالای ایوان، آیه ۳۹ سوره بقره و سال ۱۱۱۹ق را ذکر کرده است (خانیکوف، ۱۱۷)، اما اوکین، ویلبر و اعتمادالسلطنه برای آن آیه ۱۴۴ سوره بقره را ارائه داده‌اند. بر روی پخ جدار مدخل اصلی چندین ترنج به خط ثلث سفید با مضمون صلوات بر پیامبر(ص) و امامان به چشم می‌خورد (تصویر ۶). مضمون این کتیبه انعکاسی از اعتقادات شیعه است و همچنین می‌تواند بیانگر این مسأله باشد که شخصیتی برجسته مذهبی منسوب به سادات در یکی از سرداب‌ها آرمیده است.

۹ - قَدْ تَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلْتُوَلِّبْهَا قِبْلَةً تُرِضَاهَا فَرَأَىٰ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ حَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوْا وُجُوْهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنِ الْاٰدِيْنَ اٰوْتُوْا الْكِتٰبَ لَيَعْلَمُوْنَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّهِمْ وَ مَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُوْنَ.

تصویر ۶: مدخل ورودی ایوان

در ضلع راست جدار مدخل اصلی در بالای قاب‌بندی تزئینی گلدان، به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی نام معمار^{۱۱} بنا حک شده و در بالای آن تنها عبارت «بسم الله» نمایان است و بقیه کتیبه از بین رفته است، به جز پایان کتیبه بر روی ضلع چپ که به نام بانی بنا و تاریخ ساخت^{۱۲} آن اشاره دارد (تصویر ۷). البته همان‌گونه که در تصویر نیز مشاهده می‌شود بالای این کتیبه را خط کوفی به رنگ آبی روشن با سبکی مشابه سبک ایوان شرقی مدرسه پریزاد پر کرده است (اوکین، ۴۱۱).

تصویر ۷: قسمتی از نمای مدخل ورودی

۱۱. عَقَلٌ ... شمس‌الدین بن محمد بنا تبریزی.

۱۲. امیر ملک‌شاه عَزَّ اللهُ مَعَارِجُ ذُوْلِهِ فِي رَجَبِ سَنَةِ خَمْسِ وَ خَمْسِيْنَ وَ ثَمَانِمِائَةِ الْهَجْرِيَةِ.

همچنین قاب‌بندی این کتیبه باریکه ممتدی از ترنج‌های کتیبه‌ای با خط ثلث کهربایی بر زمینه لاجوردی است که اشعاری از قاسم انوار، سعدی و حافظ^{۱۳} با مضمون فانی بودن دنیا را در برگرفته است (تصویر ۷ و ۶). بر ایوان و طاق‌های غرفه‌ها نیز به خط کوفی معقلی^{۱۴} کهربایی عبارت «الله» مشاهده می‌شود.

کتیبه‌های گنبد

گنبد مسجد شاه، پیازی شکل و بر روی گریو (ساقه) مرتفع قرار گرفته است. این وضع از ترکیبات نادر صور معماری ایرانی است که بین گنبد پیازی شکل و ساقه آن توازنی عالی وجود دارد (اوکین، ۴۰۶). پوپ^{۱۵} در کتاب معماری/ایران نوشته است: «آثار دیگری مربوط به قرن پانزدهم (میلادی) در مشهد وجود دارد که ممتازترین آنها مسجد [نیمه] مخروطی شاه است؛ از آثار سنی مذهب، مورخ تقریباً سال ۱۳۵۰م. شکل گنبد آن کامل و بارز و ناب است و بی‌نهایت بهتر از گنبدی است که در همسایگی آن، گوهرشاد واقع شده است» (پوپ، ۲۴۰).

در پایه ساقه گنبد مسجدشاه، هشت پنجره با قاب‌بندهایی تزئینی تعبیه شده است که به خط کوفی بنایی درشت بر سنگ فیروزه‌ای به رنگ آبی سیر، عبارت «البقاء لله» حک شده است (تصویر ۸) و در بالای ساقه گنبد، قاب‌بندی تزئینی حاوی ابیات قرار دارد که متاسفانه قسمت زیادی از آن محو شده و آنچه باقی مانده در قسمت یک سوم فوقانی به خط کوفی عبارت «المُلک لله» تکرار شده و در قسمت تحتانی آن به خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی

۱۳. خوشست عمر، دریا که جاودانی نیست/ پس اعتماد بر این پنج روز فانی نیست / درخت قد صنوبر خرام انسان را / مدام رونق نوباره جوانی نیست/ گلیست خرم و خندان و تازه و خوشبوی/ و لیک امید بقایش چنانکه دانی، نیست/ دوام پرورش اندر کنار مادر دهر/ طمع مکن، که درو بوی مهربانی نیست/ مباحث غرّه و غافل چو میش سردر پیش/ که در طبیعت این گریه گله‌بانی نیست/ چه حاجتست عیان را باشمعاغ بیان؟ / که بی‌وفایی دور فلک نهانی نیست/ کدام باد بهاری وزید در آفاق/ که باز در عقیش نوبت خروانی نیست / اگر ممالک روی زمین به دست آری/ بهای مهلت یک روز زندگانی نیست/ دل ای رفیق در این کاروانسرای میند/ که آخانه ساختن آئین کاروانی نیست/ اگر جهان همه کامست دشمن اندر بی/ بدوستی، که جهان جای کامرانی نیست/ عمل بیار و علم بر مکن، که مردان را / رهی سلیم‌تر از کوی بی‌نشانی نیست/ کف نیاز به درگاه بی‌نیاز برآر/ که کار مرد خدا جز خدای‌خوانی نیست/ مخور چو بی- ادیان گاو و تخم، که ایشان را / امید خرمن اقبال آن جهانی نیست / مکن که حیف بود دوست بر خود آردن/ علی‌الخصوص مر آن دوست را که ثانی نیست/ زمین به تیغ بلاغت گرفته‌ای سعدی/ سباس‌دار که جز فیض آسمانی نیست(سعدی، ۴۴۶).

من بیچاره سودا زده سرگردانم/ که با اوصاف خداوند سخن چون رانم؟ / من و توحید تو؟ هیبت دلم می‌لرزد/ این قدر بس که حدیث به زبان می‌رانم/ کردگارا، ملکا، پادشاه، دیانا چونکه بی‌چونی، من چون ترا چون دانم؟ / نظری کن ز سر لطف، که عمریست که من / در بیابان تمنای تو سرگردانم / باهر جودی و قیوم وجودی یقین / حسین‌الله کفی / قاعده ایمانم / همگی کرد ستوالی که بگو حق یکجاست / ۹ / گفتم: آخر همه جا در همه جا می‌دانم / من به سامان صفات تو کجا ره یابم؟ / عاجزم، خسته دلم ، بی‌سر و بی‌سامانم / گر قبول کنی از لطف و کرم یک نفسی / همه اقبال جهان را به جوی نستانم / همه جا از رو، روی تو در جلوه‌گریست / مصحف روی تو از همه رو می‌خوانم / چند روزیست که قاسم ز تو مانده است جدا / بس عجب مانده‌ام ای دوست، عجب می‌مانم (انوار، ۲۱۲).

بر این‌رواق زیرجود نوشته‌اند به زر/ بجز نکویی اهل کرم نخواهد ماند (حافظ، ۱۹۱).

۱۴. نام دیگر خط بنایی، معقلی است؛ به علت این‌که کاشی در پناه آجر قرار می‌گیرد. این خط با قرار گرفتن اجزاء حروف به صورت عمودی و یا افقی در چهارچوب شطرنج به صورت مربع خانه‌بندی می‌شود (شمس، ۷۲؛ زمرشیدی، ۱۳۸۴: ۶).

اشعاری که به شکوه و صفای کعبه^{۱۶} اشاره دارد، به کار رفته است و در بخش دیگر از همان کتیبه عبارت «علی بن الحسین» به چشم می‌خورد. سطح بیرونی گنبد نیز با کاشی فیروزه‌ای پوشانده شده است. دور تا دور آن قاب‌بندهایی تزئینی شامل خط کوفی سیاه با عبارت «یاالله» نگاشته شده است.

در این کتیبه‌ها خطاط نام و اسماء الهی را در کنار عظمت و شکوه کعبه آورده است و این انعکاسی از تفکر توحیدی هنرمند است، زیرا او از کثرت می‌گذرد تا به وحدت نایل آید (مددپور، ۱۳۵).

بر دری که رو به گنبدخانه اصلی باز می‌شود، در مرکز نعل درگاه چوبی، ترنجی با عبارت «بسم الله» و تاریخ ۱۱۵۵ هجری مشاهده می‌شود. بر روی خود در نیز، چهار ترنج شامل کتیبه‌هایی به خط نستعلیق قابل مشاهده است. بر روی یکی از این ترنج‌ها احادیثی از رسول اکرم^{۱۷} حک شده است که از سازندگان مساجد ستایش می‌کند. این کتیبه و کتیبه پیشانی ایوان تاکید بر نقش این بنا به عنوان مسجد است.

تصویر ۸: نمایی از گنبد و ساقه آن (عکس از نگارنده)

۱۶. سجده گاه اصفیا: از صفا و مروه آن کعبه گر دارد شرف / از مروه و ز صفا این کعبه دارد صد بها / از وجود مصطفی گر گشت آن کعبه عزیز / ... ما برج سلطنة آفتاب اوج عزت شاه فوج اولیا

۱۷. قال النبی (ص): من بنی مسجداً بنی الله له نبیاً فی الجنة. انا مدینه العلم و علی بابها. انا دار البکاء الحسین علیه السلام من دخلنی للبکاء فقد دخله الله فی الجنة.

فضای داخلی گنبد با کاشی های سبز رنگ مستطیلی و شش ضلعی نفیسی پوشانده شده است که از شاهکارهای دوره تیموری به شمار می رود. بر روی کاشی های سبز رنگ مستطیلی که قاب کتیبه ازاره را تشکیل داده، با آب طلا تزیین شده است. این نوع تزیین در مسجد سبز بورسه و در مسجد امام اصفهان نیز به کار رفته است. در وسط هر کاشی عبارت «علی» و ترنجی بزرگتر که عبارت «الحکم لله» را در بر گرفته، می توان مشاهده کرد. نمونه های این کاشی های شش ضلعی سبز رنگ را می توان در مجتمع تومان آغا در شاه زنده، خانقاه شاهرخ در دامغان، مسجد سبز در بورسه، کلاه فرنگی باغ در افوشته و مسجد کبود تبریز مشاهده کرد. کتیبه اصلی بر روی ازاره شامل شانزده بیت از مناجات منظوم امیرالمؤمنین (ع) ۱۸ به خط ثلث کهربایی بر روی کاشی سبز رنگ نوشته شده که در قسمت فوقانی آن عبارت «الحکم لله و الملک لله» به خط کوفی مورق سفید تکرار شده است (تصویر ۹). مضمون این عبارات درخواست بخشش و آموزش گناهان از خالق یگانه است. این کتیبه و برخی از کتیبه های مدخل ورودی و عبارت «البقاء لله» در ساقه گنبد، مؤید آن است که این بنا به عنوان بنای چند منظوره نقش آرامگاه داشته است.

تصویر ۹: نمایی از دیوار گنبدخانه مسجد شاه

۱۸. لَكَ الْحَمْدُ يَا ذَا الْجُودِ وَالْمَنَادِ وَالْعَلِيِّ / تَبَارَكَتْ تُعْطِي مَنْ تَشَاءُ وَتَمْتَعُ / إِلَهِي وَخَلَاتِي وَحِرْزِي وَمَوْلِي / إِلَيْكَ لَدَى الْإِعْسَارِ وَالْبَسْرِ أَفْرَعُ / إِلَهِي لَيْنَ جَلَّتْ وَجَمَّتْ خَطِيئَتِي / فَعَفْوِكَ عَنْ ذَنْبِي أَجْلُ / أَوْسَعُ / إِلَهِي لَيْنَ أَعْطَيْتَ نَفْسِي سَوْفَهَا / فَمَا أَنَا فِي رَوْحِ النَّدَامَةِ أَرْعُ / إِلَهِي تَرَى حَالِي وَفَقْرِي وَفَاقِي / وَأَنْتَ مَنَاجَاتِي الْخَفِيَّةُ تَسْمَعُ / ...إِلَهِي لَيْنَ خِيَّتِي أَوْ طَرْدَتِي / فَمَنْ ذَا الَّذِي أَرْجُو وَ مَنْ ذَا أَسْتَعُ / إِلَهِي أَجْرَتِي مِنْ عَذَابِكَ إِلَهِي / أَسِيرٌ ذَلِيلٌ خَائِفٌ لَكَ أَخْضَعُ / إِلَهِي فَاتَسَّنَّيْ بِتَلْقِينِ حُجَّتِي / إِذَا كَانَ لِي فِي الْقَبْرِ مَلُوكٌ وَ مَضْجَعٌ / إِلَهِي لَيْنَ عَذَابَتِي أَلْفَ حَبْلٍ / رَجَائِي مِنْكَ لَا يَتَفَطَّعُ / إِلَهِي أَقْبَنِي طَعْمَ عَفْوِكَ يَوْمَ لَا / يَبُورُ وَلَا مَالٌ هُنَالِكَ يَنْفَعُ / ...إِلَهِي أَقْبَنِي عَثْرَتِي وَ أَمِحْ حَوْبَتِي / فَإِنِّي مُعْرِ خَائِفٌ مُتَضَرِّعٌ / إِلَهِي أَقْبَنِي مِنْكَ رَوْحاً وَ رَاحَةً / فَلَسْتُ سِوَى أَبْوَابِ فَضْلِكَ أَفْرَعُ / ...إِلَهِي فَإِنِّي تَعَفُّوْكَ فَعَفْوُكَ مُتَقَدِّدِي / وَ إِلَّا فَيَا ذَلِيلَ الْمُدْمَرِ أَصْرَعُ / ...إِلَهِي بِحَسَنِ الْمُسْتَطْفَى وَ أَيْسَنِ عَمِهِ / وَ حَرَمَةِ آبِرَارِهِ هُمْ لَكَ خُشُّعٌ / ...وَلَا تَحْرِمْتَنِي يَا إِلَهِي وَ سَيِّدِي / شَفَاعَتَهُ الْكُبْرَى فَذَلِكَ الْمُسْتَفْعُ / وَ صَلَّى عَلَيْهِمْ مَا دَعَاكَ مُوَحِّدٌ / وَ تَاجَاكَ أَسْتَخِيرُ بِبَابِكَ رُحْمٌ

در چهار قوس گنبدخانه مسجد شاه بقایای کمی از کتیبه‌های نقاشی شده دیده می‌شود. با این وجود کتیبه نقاشی شده در زیر عرقچین گنبد با خط ثلث بر زمینه آلبالویی آیات ۱۶۶-۱۶۱ سوره بقره^{۱۹} و تاریخ ۱۱۱۹ق نگاشته شده است (تصویر ۱۰) و بیانگر این است که این کتیبه‌ها در زمان شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ق) و هنگام مرمت مسجد نوشته شده است. مضمون این آیات تاکیدی بر توحید است.

تصویر ۱۰: نمایی از گنبدخانه مسجد شاه

کتیبه‌های این بنا جدای از زیبایی بیانگر این حقیقت دینی هستند که کل جهان و هستی، همه نشانه‌هایی از آیات الهی است و آدمی در این عالم فانی در سایه لطف و عنایت پروردگار به ذکر و تدبیر مشغول است.

۱۹. إِنَّ الدِّينَ تَقَرُّوا وَمَاتُوا وَهُمْ كَفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿١٦١﴾ خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ﴿١٦٢﴾ وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ﴿١٦٣﴾ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْجِبَالِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَسُّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾ وَمَنْ النَّاسُ مِنْ يُخَذِّ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَصْحَابُ اللَّهِ وَ لَوْ بَرَى الدِّينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ ﴿١٦٥﴾ إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ أُشْرِكُوا مِنَ الَّذِينَ يُشْرِكُونَ وَإِلَهُكَ اللَّهُ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ ﴿١٦٦﴾

جدول کتیبه های مسجد شاه

نوع کتیبه	عبارت کتیبه	تزیینات	محل	مضمون
قرآنی	آیه ۳۳ فصلت	خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی	بالای پایه مناره ها	برپایی نماز در مساجد ودعوت به توحید
حدیثی	حدیث هایی از رسول اکرم (ص)	خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی	داخل ترنج بالای کتیبه قرآنی مناره ها	فضیلت اذان ومؤذن، توجه به برگزاری نماز،
اسماء الهی	سبحان الله و الحمد لله	خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی	داخل ترنج بالای کتیبه قرآنی مناره ها	
اسماء الهی	یا صمد یا قادر، یا ناصر یا والی....	در داخل ترنج باکاشی معرق در تلفیق با آجر	بالای کتیبه حدیثی مناره ها	
قرآنی	آیه ۱۴۴ سوره بقره	خط ثلث بر کاشی معرق	پیشانی ایوان	قبله و نماز
دعایی		در داخل ترنج به خط ثلث سفید	روی پخ جدار مدخل اصلی ایوان	صلوات بر پیامبر (ص) و امامان (ع)
اسماء الهی و تاریخی	بسم الله، عمل ...شمس الدین محمد بننا..... خمس و خمسین و ثمانمائه الهجره	خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی	بر ضلع راست و چپ مدخل ورودی ایوان	نام معمار، نام بانی و تاریخ ساخت بنا

اشعار فارسی	اشعاری از قاسم انوار، سعدی	در داخل ترنج به خط ثلث کهربایی	مدخل ورودی ایوان	فانی بودن دنیا
اسماء الهی	البقاء لله	کوفی بنایی سنگ فیروزهای بارنگ آبی سیر	ساقه گنبد	
اسماء الهی	الملك لله	به خط کوفی	قسمت فوقانی قاببندی تزئینی بالای ساقه گنبد	
اشعار فارسی	سجده گاه اصفیا... آفتاب اوج عزت شاه فوج اولیا	به خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی	قسمت تحتانی قاببندی تزئینی ساقه گنبد	شکوه و صفای کعبه
دعایی	علی بن الحسین	خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی	داخل قاببندی تزئینی ساقه گنبد	
اسماء الهی	یا الله	داخل قاببندی تزئینی به خط کوفی سیاه	دور تا دور گنبد	
دعایی	عبارت بسم الله	بر روی چوب	مرکز نعل درگاه چوبی	
حدیثی	حدیثی از رسول اکرم (ص)	خط نستعلیق	بر روی در چوبی ورودی	
دعایی	مناجات حضرت علی (ع)	به خط ثلث کهربایی برکاشی سبزرنگ	دیوار گنبد خانه	درخواست آمرزش گناهان

اسماء الهی	الحکم لله، الملک لله	به خط کوفی سفید	دیوار گنبد خانه
قرآنی	آیه ۱۶۶-۱۶۱ سوره بقره	کتیبه نقاشی به خط ثلث سفید در زمینه آلبالویی	تستون شکنگاه گنبدخانه
اسماء الهی	الله	خط کوفی بنایی کهربایی	ایوان و غرفه ها
اسماء الهی	الله اکبر	خط کوفی بنایی کهربایی	داخل قاببندی تزیینی کتیبه قرآنی
دعایی	محمد	خط کوفی بنایی سیاه بر زمینه فیروزه ای	نوک مناره سمت راست

نتیجه

مسجد شاه مشهد از بناهای مذهبی دوره تیموری است که به صورت چند منظوره ساخته شده است و علاوه بر مسجد، نقش آرامگاه نیز دارد و دارای ۲۱ کتیبه فارسی و عربی با مضامین مختلف است. با مطالعه و بررسی کتیبه های مسجد شاه می توان این کتیبه ها را از نظر محتوایی به ۶ گروه تقسیم کرد: ۱- کتیبه هایی که مضمون قرآنی دارند و بر پایه مناره ها، پیشانی ایوان و زیر گنبد نگاشته شده اند. ۲- کتیبه هایی که اسماء الهی اند و بر مناره ها، ایوان، گنبد و دیوار گنبدخانه نوشته شده اند. ۳- کتیبه هایی که حدیثی هستند و روی سطوح مناره ها و در چوبی حک شده اند. ۴- کتیبه هایی که دعایی بوده و می توان بر سردر ورودی ایوان، ساقه گنبد، دیوار زیر گنبدخانه و در مرکز نعل درگاه چوبی مشاهده کرد. ۵- کتیبه های اشعار فارسی که بر سردر ورودی ایوان و ساقه گنبد نوشته شده اند. ۶- کتیبه هایی که مضمون آنها تاریخی و بر ضلع راست و چپ مدخل ورودی ایوان نگاشته شده اند.

کتیبه‌های این بنا را از نظر موقعیت آن می‌توان به ۲ گروه تقسیم نمود: ۱- کتیبه‌های بیرونی بنا که ۱۷ کتیبه است. ۲- کتیبه‌های داخلی بنا که شامل ۴ کتیبه می‌شود. از مجموع ۲۱ کتیبه این بنا، کتیبه‌های بیرونی حجم بیشتری را اشغال کرده‌اند. کتیبه‌های این بنا از نظر نوع خط نیز به ۴ گروه تقسیم می‌شوند: ۱- کتیبه‌هایی که با دو خط (کوفی مورق- ثلث) نوشته شده‌اند. ۲- کتیبه‌هایی که به خط ثلث می‌باشند. ۳- کتیبه‌هایی که با خط کوفی بنایی نگاشته شده‌اند. ۴- کتیبه‌هایی که به خط نستعلیق نوشته شده‌اند. کتیبه‌های مسجد شاه علاوه بر خط، شیوه نگارش و زیبایی شناسی بیانگر باورها و اعتقادات آن دوره است. همچنین بین این کتیبه‌ها از نظر محتوایی و موقعیت قرارگیری با یکدیگر ارتباط و هماهنگی وجود دارد.

کتیبه‌های این بنا را از نظر کارکرد می‌توان به ۲ دسته تقسیم کرد: ۱- کتیبه‌هایی که به نقش این بنا به‌عنوان مسجد تاکید دارند، مانند کتیبه‌های حدیثی و قرآنی بر روی مناره‌ها، سر در ورودی ایوان، ساقه گنبد، پایه‌های شکن‌گاه (عرقچین) گنبدخانه و در ورودی. ۲- کتیبه‌هایی که به نقش این بنا به منزله آرامگاه اشاره دارند مانند کتیبه‌های دیوار گنبدخانه، اسماء‌الهی ساقه گنبد و اشعار فارسی بر سردر ورودی ایوان. مطالعه و بررسی کتیبه‌های مسجد شاه نشان می‌دهد این بنا از مساجد آرامگاهی دوره تیموری است که گنبدخانه مرکزی برای آرامگاه و گنبدخانه‌های دو طرف بنا برای برپایی نماز مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

کتابشناسی

- احمدی ملکی، رحمان، «پله‌های آسمان»، فقه و اصول، شماره ۵۹، ۱۳۸۶، ۱۷-۴.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، مطلع شمس، فرهنگسرا، تهران، ۱۳۶۲.
- انوار، قاسم، کلیات قاسم انوار، به تصحیح و مقابله و مقدمه سعید نفیسی، کتابخانه سنائی، تهران، ۱۳۳۷.
- اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۳۸۶.
- بلر، شیلا، هنر و معماری اسلامی در ایران و آسیای مرکزی دوره ایلخانیان و تیموریان، ترجمه سیدمحمد موسوی هاشمی گلپایگانی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۲.
- بهرامزاده، محمد، نظری اجمالی بر سیر تحول خطوط اسلامی و خواندن کتیبه‌ها، نیکان کتاب، زنجان، ۱۳۸۲.
- پوپ، آرتور، معماری ایران، ترجمه کرامت‌الله افسر، یساولی (فرهنگسرا)، تهران، بی‌تا.

- پوگاچنکوا، گالینا، شاهکارهای معماری آسیای میانه سده‌های چهاردهم و پانزدهم میلادی، سید داود طبایی، فرهنگستان هنر، تهران، ۱۳۸۷.
- حافظ، دیوان حافظ، به تصحیح علامه قزوینی و قاسم غنی با مجموعه تعلیقات علامه قزوینی، به کوشش عبدالکریم جریزه‌دار، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۸.
- خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ، سفرنامه خانیکوف، ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۵.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین‌الحسینی، حبیب‌السیر، به اهتمام محمد دبیرسیاقی، انتشارات کتابفروشی خیام، تهران، ۱۳۵۳.
- زمرشیدی، حسین، کاشیکاری ایران، سازمان عمران و بهسازی شهری، تهران، ۱۳۸۴.
- ، مسجد در معماری ایران، کیهان، تهران، ۱۳۷۴.
- سعدی، کلیات سعدی از روی نسخه تصحیح شاه ذکاءالملک فروغی به انضمام: ترجمه قصاید عربی، با مقدمه اقبال آشتیانی و فروغی، چاپخانه علمی، ۱۳۶۸.
- سمرقندی، عبدالرزاق، مطلع سعیدین و مجمع بحرین، عبدالحسین نوایی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳.
- سیدی، مهدی، «مسجد شاه مقبره است نه مسجد»، فصلنامه مرکز خراسان شناسی آستان قدس رضوی، سال اول، شماره اول، ۱۳۷۷، ۱۳۸-۱۱۹.
- شاکری، مصطفی، ترجمه خلاصه تفسیر المیزان علامه طباطبایی، مترجم فاطمه مشایخ، اسلام، تهران، ۱۳۷۹.
- شایسته‌فر، مهناز، هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۴.
- ، «تزیینات کتیبه‌ای مسجد وکیل»، کتاب ماه هنر، ۱۳۸۷، ۷۵-۶۴.
- شمس، صادق، جلوه‌هایی از هنر معماری ایران زمین (واژه‌نامه سنتی معماری ایران)، علم و دانش، تهران، ۱۳۸۸.
- فضائلی، حبیب‌الله، اطلس خط، مشعل، اصفهان، ۱۳۶۲.
- قصابیان، محمدرضا، تاریخ مشهد از پیدایش تا آخر دوره افشاریه، انتشارات نصر، مشهد، ۱۳۷۷.
- کونل، ارنست، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، انتشارات طوس، تهران، ۱۳۶۸.
- گرومن، آدولف، منشأ و توسعه ی ابتدایی کوفی گلدار، مهناز شایسته فر، مطالعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۳.

- متین، پیمان، خوشنویسی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۴.
- مددپور، محمد، تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، تهران، ۱۳۸۷.
- ملک شاه حسین بن ملک غیاث الدین، *احیاء الملوک*، منوچهر ستوده، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳.
- مولوی، عبدالحمید، «مسجدشاه یا مقبره امیر غیاث الدین ملکشاه»، *هنر و مردم*، بی جا، دوره ۷، شماره ۷۴-۷۵، ۱۳۷۴، ۹۲-۷۵.
- منشی قمی، قاضی میراحمد، *گلستان هنر*، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۲.
- نجفی، علی، «تحقیق پیرامون مناره (۲)»، *مکتب اسلام*، سال ۴۲، شماره ۷، ۱۳۸۱، ۶۷-۶۰.
- واله اصفهانی قزوینی، محمدیوسف، *خلدبرین (تاریخ تیموریان و ترکمانان)*، به کوشش میرهاشم محدث، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۷۹.
- ویلبر، دونالد و گلمبک، لیزا، *معماری تیموری در ایران و توران*، کرامت الله افسر، محمد یوسف کیانی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، ۱۳۷۴.
- ییت، چارلز ادوارد، *خراسان و سیستان، سفرنامه کلنل ییت به ایران و افغانستان*، قدرت الله روشنی و مهرداد رهبری، یزدان، تهران، ۱۳۶۵.